

A „ZORD IDŐ”

1. Források és történelemszemlélet

Történelem és fikció egészen más arányokban vegyül össze a *Zord idő* ívein, mint korábban. A történelmi nagyságok előbb mindig mellékszereplők maradtak Keménynél, országos vagy nemzetközi kihatású események többnyire csupán áttételesen jelentek meg. Kivált Tarnóczy Sára regénye számított tragikus kamarajátéknak a XVII. század szuggesztíven élővé varázsolt légkörében. Ezúttal a méretek hatalmasan megnöttek, nagy súlyú események egész sora perreg le közvetlenül előttünk, s Werbőczy a könyv nagyobb felében ugyanolyan állandóan jelenlevő, aprólékosan jellemzett személy, mint Elemér meg Barnabás. Eddig a scotti típusú elbeszéléshez csak járulékosan kapcsolódott egy-egy auktorális előadású betét a politika és társadalomtörténet, esetleg a kultúrhistoria köréből (székelyek feudalizálása a *Gyulai Pálban*, a színhistoriák ismertetése az *Özveggy és leánya* kezdetén stb.). Most többször kapunk esszé ízű, *A két Wesselényire* emlékeztető arcképvázlatokat, olykor határozott forrásutalásokkal. Szalay László Werbőczyről és Verancsicsról szóló 1857-i folyóiratcikkét egy helyütt szóról szóra idézi.¹ Legnagyobb újdonságnak az számít, hogy elég gyakran mondatról mondatra tapad a krónikás Verancsicshoz (aki nem annyira szerző, inkább csak mások kiadója), illetőleg Szalay nagy szintéziséhez (*Magyarország története*, 4. köt. 1854) és Horváth Mihály frissen publikált Martinuzzi monográfiájához. Nem az ódon hangulatot kívánja ezzel erősíteni, hiszen az átvett szövegek nem a régi magyarság ízét őrzik, lévén fordítások vagy kortárs kutatók fogalmazásai. Inkább a tudós eljárása ez, aki elvi összefüggések keresésére fordítja minden idejét, s a számára kisebb jelentőségű nyelvi megformálásban nem törekszik különös eredetiségre.

Mint annyiszor, a *Zord időben* is rövid időre korlátozódik a cselekmény velleje. 1541 júniusában ismerkedünk meg a főhősökkel, késő őszt írnak Elemér, Dorca, Barnabás, Dani bácsi s végül Werbőczy gyors egymásutánban bekövetkező halálakor. Az augusztusi–szeptemberi történések meglevenítése Verancsics tanúsága nyomán, de nem mindig az ő szellemében történik. A humanista memoáriró és köre a nagy műveltségűek fölényével tekint a csekély iskolázottságú Fráter Györgyre. A barát háttérbe szorította őt Zápolya udvarában, ezért szívesen hangoztatott minden koholt vagy igaz korabeli vádat annak pénz- meg hatalom-éhségét illetően, ámde mit sem látszik tudni György barát országegyesítő céljairól. Kemény régi nézeteit Martinuzzi állhatatos hazafiságáról most csak megerősíthette Horváth Mihály életrajza (*Utyeszenich Frater György élete*, 1859.), azonban vele szemben is megőrizte önállóságát: Horváth például Arany Jánossal együtt nem tartja lehetetlennek a barát bűnrészeségét Török Bálint Konstantinápolyba hurcoltatása körül,² írónk mindössze homályosan céloz

¹ SZALAY László: Werbőczy István és Verancsics Antal. BpSz 1857. 164. Vö. SÓTÉR István: Nemzet és haladás. Bp. 1963. 558. (Továbbiakban SÓTÉR: Nemzet). A regényt a Gyulai-féle kiadás alapján idézem.

² HORVÁTH Mihály i. m. 2. kiad. Pest 1868. 186–87. Kisebb történelmi munkái. 4.)

ilyesmire (166. és 309.). Egészen másban látja e nagy ember vétkét. Nem egyes bűnök bélyegét süti rá, hanem egy messze kiható történelmi *tévedés* tragikus kikovácsolóját ismeri föl benne, ami Horváth Mihálytól távol áll.

Kemény már a kezdet kezdetén alapvető hajlamának engedett, amikor Báthori Zsigmond Erdélyét a nagyhatalmak és egymással ütköző eszmeáramlatok küzdőtereként mutatta be a *Gyulai Pálban*. Mennyivel inkább megtehetette ezt most! Buda veszése valóban kihat egész Európára. Ranke széles szemhatárú munkássága a reformáció korabeli Németországról Szalay meg Horváth Mihály történelemfelfogásában is érezteti már hatását. Ösztönzésük nyomán Kemény is kiemeli — szócsöve Frangepán Orbán útján —, hogy a világrész hatalmi megosztottsága miatt nemzedékeken át lehetetlen lesz egyetlen uralkodó alatt egyesíteni Magyarországot. A meg hasonlítás fő oka s ébrentartója a reformáció, amely nyíltan terjed már a keleti végeken is. Föllépett Deákék vára közelében, meghódította Turgovics, a budai bíró szívét. Legbuzgóbb ellensége a *Zord időben* Werbőczy István. Az a férfiú, aki más tekintetben is a múlt követeként botorkál rövidlátó tekintettel a jelenben. A reformkori bocskorosok sötét maradiságát, megvesztegethetőségét ostromozó hajdani centralista szóal meg írónkban, amikor visszatekint a jogtudós Mohács előtti politikájára. Werbőczy irreális módon mindent a nemzeti király vezette köznemességtől várt. Mai történéseink is megerősítik Kemény elmarasztaló ítéletét a hangoskodó, fogadkozó, ám az oligarcháknál alig különb osztályról, annál feltűnőbb, mennyire hallgat az elbeszélő a nemzeti bukás egy másik alaptényezőjéről. A jobbágyság megnyomorítására gondolok. Tele van a regény a főúri anarchia szörnyűségével: ennek áldozata Dorka meg Barnabás, csaknem ennek tüzeben hamvad el a Deák-testvérek együgyű kedvességű idillje is. Mégsem láthatjuk, pillanatra sem, miként szenved mindettől a legvédtelenebb: a paraszti rend. Szereplőgárdából, párbeszédéből kimarad a jobbágy, s Dózsa György nevét sehol sem emlegetik.

Kemény ne ismerte volna az 1514-es nemesi megtorlás végzetes hatását a honvédelem terén? Szalay forrásul szolgáló szintézisében külön is hangoztatja a *Tripartitum* igen súlyos következményét; „mert a jobbágnak akkori kivételes állása a hármaskönyv által is állandósított”³ De a *Zord időben* senki sem tesz ezért szemrehányást Werbőczynek. Mindez nem esetlegesség, itt a *Pesti Napló* körének konzervatívsággal határos aggálya szólal meg: távol kell tartani minden, a nemzeti egységfrontot esetleg megingató emléket. A *Zord idő* első fejezeteivel egy időben mutatják be Jókai *Dózsa Györgyét* a Nemzeti Színházban (1857). A szokványos romantikus szomorújátékban a szerző helyenként élesen kifakad az élősdű nagyurak ellen. Gyulai joggal bírálja a külsődleges, hatásvadász megoldásokat, közben aztán politikai ellenvetésének is hangot ad a *Pesti Naplóban*: „Nem fejtegettem, hogy Dózsa így fölfogva jelen politikai viszonyaink közt éppen nem jótékony hatású, hogy behegedt sebeket téphet föl, amelyeket érinteni költőnek is csak óvatosan szabad...”⁴ Az összefüggés nagyon is világos.

2. Országtanácsosok és kisémberek vétkei

A kezdetben oly lassú menetű elbeszélés még szeretettel időzik el Doboka megye várainál, régi emlékektől melengetve csap át Szilágyba, amelyet ifjúkorában a Zsibón lakó Wesselényi kedvéért barangolt be. Ám Budára érve elapad leíró kedve, amely az erdélyi dilógiában helyenként erősebben érvényesült. Korántsem a Szalárdihoz hasonló részletező kedvű krónikások hiánya itt a fő ok, hanem a tárgytól meg az 1860-as évektől egyaránt felidézett komor, tépelődő lelkiállapot: nem tárgyilagos pillanatképek állítják elénk Buda romlását, elhanyagoltságát,

³ SZALAY László i. m. 2. kiad. Pest 1863. 3. köt. 530.

⁴ PN 1858. jan. 12. és GYULAI Pál: Dramaturgiai dolgozatok. Bp. 1908. 1. köt. 297.

a királyi palota kifosztását, mint például Jókainál (*Az utolsó budai basa* című kisregény), hanem néhány háborzongató hasonlat, természettudományos analógia. A volt főváros Turgovics szemében hol légüres tér vergődő madarakkal, hol holttetem. Lakói — mennyire Franz Kafka-i ez a mondat — „mint a bogarak, ha a falrepedésből a szobába találtak kimászni és neszt hallanak — élénken siettek rejtekeikbe vissza, hogy észre ne vétessenek”. Erdélyben ugyan új élet kezdődik, ámde ennek kibontakozását — a regény szerint — súlyosan veszélyezteti Fráter György vezetése, vigasztaló látványt ezért ott sem talál Kemény.

Minden nevezetesebb elemző — Salamon Ferenc, Papp Ferenc, Horváth János, Sötér István — megegyezik abban, hogy az író elitéli György barátot, azonban ennek magyarázata már korántsem egyöntetű. Salamon Ferenc Pallavicini szerepeltetése alapján a Zápolya-ház iránti hűtlenségét tartja fő motívumnak, s emellett megjegyzi: „a szerző mindig érezteti az olvasóval e rendkívüli ember iránti ellenszenvét, mellyel átalán az erkölcstelen politika iránt viseltetik.”⁵ Horváth János csupán az érvelés első részét fogadja el, s vele egy véleményen van Papp Ferenc is.⁶ Sötér István a fentiekől elfordul, ő elsősorban Frangepán Orbán tanácsából indul ki: „Az alapvető tévedés, melyből [Martinuzzi] tragédiája származik: egyesíteni akarja az országot, olyan időpontban, midőn csak a veszendőbe menőnek megmentése lehet a fő cél. Martinuzzi terve mintegy megfelel a nemzeti függetlenség Kemény-korabeli eszméjének: Kemény szerint mindkét eszme megvalósíthatatlan, tehát káros...”⁷

Kemény legfőbb érve György barát ellen csakugyan annak Habsburg-barát politikája volt. Merész, a külvilággal nem számoló elképzelésnek tartotta — ennyiben csakugyan analógnak Kossuthéval. Valójában azonban nem kellett okvetlenül a volt kormányzóra, 1849-re, trónfosztásra stb. gondolnia, a XVI–XVII. század története minden párhuzamkeresés nélkül is épp elég kételyt támaszthatott benne az ország akkori újraegyesítése tekintetében. Castaldo kis sereggel jött Erdélybe, amely csupán a lakosság kíméletlen megsarcolásához, nem pedig a török visszatartására bizonyult elegendőnek. 1595-ben Báthori Zsigmond szerződést kötött Rudolf császárral, melynek értelmében fejedelemsége a magyar korona hűbéresévé lett. Átmeneti oszmánellenes sikerek után, majd egy évtizeden át leírhatatlan megaláztatás és győtrelem várt a Prágától sorsára bízott Transsylvania lakosaira a Báthoriak, Básta meg Mihály vajda alatt. Maga Bocskay, a nyugati tájékozódás hajdani legfőbb szorgalmazója vált fölkelése során Erdély függetlenségének és törökbarárságának újraalkotójává. S mit szólunk II. Rákóczi Györgyről, aki meggondolatlan lengyelországi hadjáratával teljesen önálló, nagyhatalmi állásra vágyott, ezzel kihívta a szultán bosszúját és hazája hanyatlását? Egy évszázad tanúsodik a szerzőnek Frangepán tanácsaiba ojtott figyelmeztetése mellett: „A végzet tehát mintegy maga írja felséged elébe a török védelem alatti maradást, még pedig utógondolatok nélkül.”

Ezt az alapelvet azonban időnként kétségbe vonták történelmünk nagyjai a György barát meggyilkolását követő évtizedekben, s Erdély és a királyi Magyarország közösségének helyreállításán fáradoztak. Nem egyedül Bocskay indult el „németesként”, hanem Báthori István is meg akarta tartani kezdetben az 1570-es speyeri szerződést, amely Erdélyt Habsburg véduraság alá vitte volna.⁸ Martinuzzi tehát éppen nem valaminő, könnyen elhessenthető káprázat rabja. Évtizedek tapasztalatai kellettek ahhoz, hogy kiváló államférfiaink eltökélten szakítsanak az ő plánumával.

És túl ezen, Fráter György nem csupán kétes értékű külpolitikai örökség szerzője, hanem Erdély és a Részek gazdasági életének, katonai önállóságának lángeszű megszervezője. Szinte

⁵ SALAMON Ferenc: Dramaturgiai dolgozatok. Bp. 1907. 2. köt. 471.

⁶ HORVÁTH János: A reformáció jegyében. 2. kiad. Bp. 1957. 91. és PAPP Ferenc: B. Kemény Zsigmond. Bp. 1922—23. 2. köt. 432.

⁷ SÖTÉR: Nemzet 557.

⁸ SZEKFÜ Gyula szerk.: Mi a magyar? Bp. 1939. 522.

Hunyadihoz méltó tetteket visz végbe 1550–51-ben. Vezetésével a Tündérbert kisnemesi és népe nemcsak Izabella intrikus környezetének támadását veri vissza, hanem román vajdákét és török basákét úgyszintén. E harcok során az egyszerű emberek megéreztek benne a maguk fajtáját, szöszölőjukat. (Tudjuk, a barátot élete végén, Ferdinándhoz intézett levele tanúsága szerint, a jobbágysors további könnyítésének eszméje foglalkoztatta.) Jól felismerte ezt a költő is, amikor első regényében (1838 körül) így beszéltette a később Martinuzzi eláruló alvinci várnagyot: „Tán nem tudjuk mindnyájan, hogy a helytartót imádja a nép s gyűlölik a cifra urak.”⁹ Majd húsz év telt el azóta, s az öregedő Kemény már nagyszerű államférfiakért sem lelkesedik, ha az „európai súlyegyent” számításon kívül hagyják. Ítélete Fráter Györgyről egyoldalú lesz ezért, szigorúbb, mint az utolsó százhusz esztendő különböző szemléletű történetírói általában, Szalay Lászlót is beleértve. Horváth Mihály, Szekfű Gyula, Horváth János valamennyien nála kedvezőbben vélekednek e nagyszabású machiavellistáról, s ezt az összképet mai marxista kutatóink (Sinkovics István, Várkonyi Ágnes)¹⁰ szintén jóváhagyják.

Martinuzzi bemutatásakor, még inkább csak a hangsúly elosztásában tér el polgári történetírásunk felfogásától. A *Zord idő* végső fokon elmarasztaló ítéletére Izabella elismerő jellemzése üti rá a nagypecsétet.

Amit a kormányzó veszített, azt a királynő mind megnyerte, ragyogása arra jó, hogy ellenfelére sötétség boruljon. A *Zord idő* Izabellája tisztában van országa küldetésével, „a nemzetiség védelmezése, s a magyar alkotmányos élet egyedüli” fenntartása terén. Egy életre megtanulta, amit Frangepán – Kemény Zsigmond a lelkére kötött Buda elvesztése után! A valódi Izabella inkább csak ingerlő szépségével hullámozó sorsával és kedélyével szolgált rá írónk hódoló jellemzésére, portréjának eszményítettségét már Salamon Ferenc és a pozitivisták forráskutató, Loósz István egyaránt megállapította.¹¹ A baráttal való gyakori civódásainak rugói fölöttébb prózaiak: a majd négy évtizeddel idősebb aszkéta pap és kincstartó nem érti meg az életvidám özvegy nagy költekezését, kényeztető gyermeknevelését kifejezetten rosszallja. Az ellentétek meglepő gyorsasággal vége szakad, ha öfelsége pénzt kap tőle, vagy a maga bánási portáján kakaskodó Petrovics felhagy a Fráter György elleni izgatással. Mert a szép királynőnek nincsenek önálló, országos elgondolásai, Petrovicsra, rokonára hallgat, akit Kemény is becsületes, igen sablonos katonasembernek rajzol. Van aztán Zápolya özvegyében hiúság, hatalmi féltékenység, női bosszúvágy bőven, s ez az, amit néhány mondat erejéig a regény sem mellőz, midőn Izabella „rögeszmeig vitt uralkodói szomját”, „éhes nagyravágyását” emlegeti. Egészében véve Izabella erősen eszményített lesz a mű utolsó harmadában, írői arcképe hasonlatos Wágner Sándor, egykor közismert akadémikus festményéhez, ahol érzelmes merengéssel búcsúzik immár Ferdinándnak átadott országától...

Nem tagadhatjuk Salamon idézett megállapításának jogosultságát sem: a regényből kiérezhető „az erkölcsstelen politika iránti ellenszenv”. Meglepően hat ez azok után, hogy ismerjük a költő sokszor kinyilvánított elismerését a nagy taktikusok (*Erdély közlétele* című esszéjében említett Bethlen János és I. Rákóczi György stb.) iránt. Az első Martinuzzi-elbeszélés megírásakor nem is törődött hőse színlelésével, s végeredményben „a barát célzatainak szentsége” bizonyosodott be a történet végén. Akkor az Uniót szolgáló, hazafias, plebejus árnyalatú politikát tekintette legfőbb értéknek írónk, 1860 tájt a külpolitikai realizmus mellett az eszközök tisztaságát is. Az erkölcsi lazaság, nemzeti célokat szolgál, de kifejezi a nyugati következtettségű polgárosodástól való visszaborzadást is. Az eszményiség védelme nyomot hagy hát

⁹ B. KEMÉNY Zsigmond: Hátrahagyott munkái. Bp. 1914. 103.

¹⁰ SINKOVICS István: Magyarország története. 1526–1790. (Egyetemi tankönyv) Bp. 1962. 22. és VÁRKONYI Ágnes: Magyarország története. Főszerk. Molnár Erik. Bp. 1964. 1. köt. 180.

¹¹ SALAMON i. m. 465. és LOÓSZ István: Adatok Kemény Zsigmond Zord idő c. regényének forrásaihoz. ItK 1904. 167.

Fráter György megféléseben, ám igazában Barnabás calibani figurájának megteremtésekor jut szóhoz.

A mű belső erőterében az ellentét a barát meg Werbőczy között a legkiáltóbb, egyező politikájuk és vallásos meggyőződésük ellenére.

Martinuzzi machiavellizmusával, fegyelmezett sztoikusságával, cicomátlan érvelésével szemben Werbőczyben jelenik meg a jogi fogalmakat bálványozó, naivságig őszinte és optimista, önnön szónoki képességétől megmámorosodó magyar. Látjuk őt később Turgovics szemével, vele párhuzamban is: amaz maga a dermesztő tisztánlátás, a volt nádor egyre délibábot kerget.

Szalay szerint „ő a tolnai, a rákosi, a hatvani politika hagyományaiiban élt halálaiglan”;¹² innét hozta immár teljesen életidegen ragaszkodását az országgyűléshez, jogszabályokhoz. Kemény szellemes fikciója szerint Buda töröknek való átengedése kérdését a szultán sátorából is a Rendek elé vinné. Valóban, ilyen modorban tiltakozott a múltban Gritti megdöbbsentő kormányzása ellen. Ismét Szalay tanúsítja erről: „Werbőczy mindenekelőtt országgyűlést kívánt tartani a veszély elhárítására.”¹³ Jellemének – mint annyi Kemény-figura esetében kiviláglott – egyik fő vonása a hiúság: túlbecsüli érvei, retorikája meggyőző erejét. Fráter György „használatlan ideológként” tartja számon, s nem kevésbé kérlelhetetlen az auktorális ítélet sem: „[Werbőczy] a mohácsi vész előidézésében egyik fő tényező volt.”

Megjelenítése mégsem szatírai, gyermekesen őszinte szándéka a vezeklésre 1541 után mintha magát Kemény Zsigmondot is megindítaná. Semmiképpen sem Csóri-vajda, még csak nem is Radnóthy (Gyulai: *Egy régi udvarház utolsó gazdája*) mása, noha van köztük némi hasonlóság: jogászi mániájuk, fiatalabb éveik eszményeihez ragaszkodó donquijoteségük teszi ezt. Ámde Radnóthyban több a kisszerűség, kicsinyes osztályönzés, hazafias fájdalma inkább csak az előbbieik árnyékában jut szóhoz. A volt nádor sorsa tragikummal teljes, a táblabiróé olyan, melyről joggal állapította meg szerzője: „... nem lévén se tisztán tragikai, se tisztán komikai, hangulatom is némi búskomor humorba olvadt.”¹⁴ Werbőczy minden gyarlóságával együtt is az adott szó, a jogfolytonosság, igazság megszállottja, a yers erő, hazug ámitás ellenében, megbecsülésünk és szeretetünk így mindvégig elkíséri.

Sokszíni prizmán át szemléli az országvezetőket Kemény. Van itt tacitusi tárgyilagosság, számonkérő komorság, döbbsent együttérzés. Az érzelmes ellágyulás veszélyét groteszk felhangok tartják távol. Megrendezi a „nagyok” fojtott hangulatú tanácskozásának kacagtatóan törpe hasonmását: udvarhölgyek latolgatják, melyikük elég kiöregedett ahhoz, hogy a kis János Zsigmondot sértetlen erénnyel kísérhesse Szolimán buja táborába. Olykor Werbőczy bírói küldetése is megnevetet. Hisz a magyar jogi géniuszt vele együtt képviseli a tudákos, fontoskodó János diák, s közös ellenfelük a felfuvalkodott, szószátyárságáról hírhedt Zulkifar kádi. Izabella szilárd kitartása a meggyűlölt trónuson párhuzamos egyik udvarhölgye állhatatosságával: renegát főbasa lett ennek elvált férje, az asszony mégis királynőjét választja a nagyhatalmú úr háreme helyett. Még György barát személye is görbe tükörbe kerül, amikor Izabella azt bizonygatja neki: fodrásznője világosan megjósolta a padisah Budára bevonulását; ezáltal bölcsőbb politikusnak mutatkozott nála s valamennyi tanácsosánál.

Ám Turgovics fátuma nem szólaltat meg ily keserűen tréfás futamokat. Tévedés vagy nagyravagyás nélkül, merő kényszerből hagyja jóvá városa török megszállását. A kiszolgáltatottság tragikuma ez, ikertestvére a Szőke Pistáéna, bár annál egy ponton újszerűbb: amaz családját vágyott kímélni, a főbíró kivált gyenge idegrendszere miatt riadt vissza a vértanúságtól. „De hétezer szétszaggatott test, hétezer halál szemem előtt! ez elbódított, s összezúzta a lélekerőmet” – vallja be Werbőczynek. Energiája sohasem tér vissza többé, s már korábban

¹² SZALAY László: i. m. 4. köt. 243.

¹³ Uo.

¹⁴ GYULAI Pál: Vázlatok és képek. 3. kiad. Bp. 1913. 282.

sem volt töretlen: pártolta a Roggendorf táborát bebocsátani szándékozó összeesküvést, mégsem vett tetteleg részt benne. Bizonyára nem hitt sikerében.

„A tehetetlen kor jött el...” – ennek hatalmát érzi saját lelkében is az illúziótlan Turgovics, mások vigasztaló ábrándokba takarják tetthíjasságukat. Lomhán, félrevonulva, szellemi igénytelenségben éldegélnék a Deák-testvérek, mindent rábíznak a gondviselesre, aki az ő számukra Werbőczivel, nagy rokonukkal azonosult. Együgyűen félreismerik a veszélyeket: a „tigris” Barnabást ők bocsátják ki klastromából a világba, a fékevesztett feudális anarchia idején öntelt nacionalizmussal szentenciáznak Dorka néninek (figyeljünk itt a szerző ironikus mosolyára): „A hazaszeretet az emberi, s különösen a magyar természetben fekszik. Azt hiszem, nálunk a ló is inkább ragaszkodik a jászolhoz, az ökör is a járomhoz, mint másutt.” Bénult Buda polgársága, katonasága is. Keserű korkép ez, benne a Világos utáni címeresekkel való elégedetlenség is hangot kap, amint Werbőczy néhány vonását Kossuthról mintázta.

Ennyi Zátonyra futott egyéni és közösségi törekvés közepette Kemény is érzi, hogy irányt kell mutatnia. Politikai s erkölcsi elveinek hirdetését rábizza a ritkán színpadra lépő Frangepán Orbánra. Magasabb rendű lelki testvére ő Kemény kedvelt, lovagtípusának: szerelmi érzése nemességével, forróságával a Mikés-fiú rokonává teszi, ámde történelmi élelátása anakronisztikus. Frangepán óv Fráter György 1541 utáni nagy terveitől, megjósolja, hogy Magyarország egyesítése nemzedékeken át délibáb maradt. Filozófus államférfiként néz a messi jövőbe, kiszabja a „hivatást”, melyet a „szétdarabolt magyar föld részei” külön-külön teljesíthetnek. Eleddig irónk legkitűnőbb alakjai nem emelkedtek ennyire századunk fölé, sem Rákóczi György, sem Lorántffy Zsuzsanna, de még Gyulai Pál sem. Frangepán legföljebb Makkai Sándor 1932-i esszéjének szellemes ötletével illeszthető be valamelyest kora légkörébe: az eposzíró Zrínyi korai előfutára lehet, mivel gyűlöli a törököt, jó katolikus, s ragaszkodik a független Erdély fennmaradásához.¹⁵ Izabellához intézett búcsúszavai egyúttal a helyes erkölcsi közép-utat is kiemelik. A távlatadás optimizmusát azonban több tényező veszélyezteti. Mert ki követi a mű közéleti szereplői közül Frangepán tanácsait? Egyedül Izabella, míg Frangepán kolostorba vonul, Martinuzzi az ellenlábasa lesz, Petrovics jelentéktelen marad, s Werbőczy megtörtén fut utolsó ábrándja után.

3. Elemér és Barnabás: az eszmei háttér

Deák Dóra két lovagja: Elemér és Barnabás az elképzelhető legkirívóbb ellentét. Elemér a tündöklő Nap, aki a szeretet, jókedv, segítőkészség sugarait árasztja maga körül, Barnabás rút, néha félelmetes külseje éjsötét lelket takar. Maga Dorka néni sem mondhat egyebet róla: „Őrült volt ő, ki a kór rohamai között mindig az égő parázst kereste, hogy a kazalba vesse be, s a terjedő lángokban gyönyörködhessek.” Az országos felfordulásban meg is találja a kanócot, amellyel mindent fölperzselhet maga körül: renegátként keresztény templomot szentségtelenít meg, s ezzel szandzsák béggé emelkedik, kezétől pusztul el vetélytársa, ám sikerének nem soká örülhet. Buda török főparancsnoka eldobja, mint nehezen kormányozható, kiszámíthatatlan eszközt.

Lehet-e katarzis forrása egy eszelős véres bűnhődése? S egyáltalán, nem kell-e csatlakoznunk e ponton Makkai Sándor már említett cikkének energikus ítéletmondásához: „... költött alakjai, akik egy képtelen rémregényből merítik életüket, az Elemérek, Barnabások, Dorkák rossz álomképek, akiket szabad, sőt kell elfelejtenünk.”¹⁶ Maga Kemény Zsigmond az *Eszmék a regény és dráma körül* II. fejezetében egy romantikusoktól kedvelt tragikumfajta

¹⁵ MAKKAI Sándor: A „Zord idő”. Ny 1932. 2. félév 38.

¹⁶ Uo.

említ: „Egyik az, midőn egy szörnyet teszünk hőssé, kit a szenvedők és üldözöttek diadalának mámorában . . . az elért vagy rögtön meghíusult cél percében buktatnak meg.” Ámde erről maga sincs éppen jó véleményel: „Azonban a színműíró e tárgyakkal igen hamar bukhatik, mert a feltétlenül gonosz csak iszonyt, a feltétlenül aljas csak undort, az ok nélkül szenvedő ártatlanok sorsa csak bőszerű ingerültséget költ bennünk.”¹⁷

E sorok mintha akaratlanul is vádat emelnének a *Zord idő* privat cselekménye ellen. Mégse siessünk az ítélettel, már csak azért sem, mert Barnabás nem diadalmármorban hal meg, nem is igen beszélhetünk arról, hogy elérte volna célját. Vészomjas tette a zárójelenetekben akaratlanul Dorka halálát idézte elő, ezért valamennyire szánunk is kell. Meghalt az egyetlen élőlény, akit a „tigris” szeretni tudott a földön. (Dórárt csupán mohón kívánta.) Ezzel Barnabás diák közelebb került Kassaihoz és Tarnóczynéhoz, akiket hasonló végzet sújtott, akiket semmi-képpen sem nevezhetünk már „rémregénybe” illőnek.

Természetesen a diák messze van Rákóczi miniszterének kitűnő szellemi képességeitől, sokkal inkább lelki betegnek mondható, mint a kezdetben józan, „árva özvegy”. Valamiféle gyógyulás, tisztulás útja azonban előtte sincs elzárva: az őt védő és tanítgató Komjáti Elemér iránt lassanként bajtársiasságot, sőt némi barátságot kezd érezni, s az a döntése, hogy a Budavárba szivárgó janicsárok ellen fegyvert ragadjon, még közösségi szempontból is rokonszenvesse tehetné. Erkölcsei emelkedésének grafikonja épp a legmagasabbra hág, midőn társa kissé meggondolatlanul magára hagyja, kiszolgáltatva őt baljós véletlenek összetalálkozásának meg legromlottabb szenvedélyeinek. Ezúttal megint csak a romantika egy tragikumtipusára emlékezhetünk (Victor Hugó: *Lucretia Borgia*), amelynek lényegét írónk imént idézett tanulmányában foglalja össze: „[. . .] egy szörnyeteg vagy nyomorult egyén, kit különben gyűlöltünk vagy megvetésünk kísérte, valami emberi érzés [. . .] által tisztulni, javulni, emelkedni kezd; és mikor már részvétünkre igényt tart, [. . .] föltámad a nemezis és megsemmisíti őt.”¹⁸

Byron, Hugó vagy Vörösmarty hasonló esetben adottnak tekintették hőseik súlyos eltorzulásait, azok indoklásával nem törődtek. Vétük ellentétben Kemény mindent elkövet alakjának motiválására. Egyrészt a *Ködképekből* jól ismert élettani-pszichológiai módszerét alkalmazza, mikor felsorolja a diák anyjának a terhesség végső időszakában átszenvedett szörnyű élményeit. Egyik szereplője kialakulásában sem tulajdonított akkora jelentőséget a nevelésnek, mint éppen most. A szerencsétlen Dorka, aki családjá széttiprásán érzett fájdalmában már zsenge fogadott fiát is bosszúállásra, az emberek lenézésére, megvetésére tanítja, megdöbbenő jelkép. Végzetes tévedését nem tudja többé jóvátenni. Beöthy Zsolt találóan látta meg *A tragikum* című monográfiájában (1885) a nagy különbséget Hamlet és Barnabás között; amaz csupán bitorló és testvérgyilkos nagybátyját gyűlöli, emez mindenkit, akinek „arcán öröm, szívében boldogság” lakik, és testén gazdag ruhát visel.¹⁹

A dán királyfi mély érzésű humanista, ámde e megdöbbenő vallomás mellett még a diákban is lappanghatna valami lázadó, osztályharcos indulat. Vad dacossága néha stilisztikailag is mehökkentő, kozmikus méretekre hatványozódik, más elnyomottak, szegények megértésére, velük való összefogásra azonban teljességgel képtelen. Egyazon társadalmi mélységből jött Elemérral, mégsem létesíthet ez köztük tartósabb kapcsolatot. Elemér ismer erkölcsi törvényeket, hazafias célokat, Barnabás kalauza az eszeveszett hatalomvágy és érzékiség: „Ragadjuk üstökön [. . .] a legelső körülményt, mely megengedi, hogy lábunkat az emberek nyakára tegyük és por helyett a lelket tapossuk” — hangzik életprogramja. Alakjában — épp ily kijelentések miatt — nemcsak a romantika sátáni, illetőleg tragikus szokványát kell látnunk, még realiztikus lélektaniségének felismerésére is kevés, a belé rejtett eszmei tartalom kibontása a legfontosabb feladat.

¹⁷ ÖM 10. köt. 216.

¹⁸ I. m. 216–17.

¹⁹ BEÖTHY Zsolt: i. m. 164–67.

A korábbi irodalomtörténetírás teljes érzéketlenséggel haladt el e kérdés mellett, megoldására eleddig egyedül Sötér István vállalkozott *Nemzet és haladás* című monográfiájában. Szerinte a diák némiképp Madách Luciferének rokona: „mindketten az ötvenes évek végén terjedni kezdő mechanikus materializmus szemléletét képviselik.” Így Barnabás – noha Elemérrel való kontrasztjában „Európa és a török barbárság ellentétét is kifejezi” – velejében a XIX. századi keresztény civilizációt fenyegető katasztrófák közvetett jelképe. Kemény veszélytudata azonban erősen absztrahál és anyagtalant. „Nem tudhatjuk meg, mit tekint veszedelemnek: a tömegek mozgalmát-e, vagy a nacionalizmust [...] Az sem lehetetlen, hogy [...] a kapitalizmus önző, sivár lelkületét próbálta fölléidzni.”²⁰

Mindez igaz, de tán sikerül a föltételezések körét szűkíteni azzal, hogy a *Zord időt* párhuzamba állítjuk az olyan érett Dosztojevskij-alkotásokkal, mint az *Ördögök*. (1872), *Karamazov testvérek* (1880), s távolabbról a *Bűn és bűnhődés* (1866), valamint *A félkegyelmű* (1868). Az orosz író megdöbbenve figyelt föl az individualizmus elhatalmasodására hazájában, prófétikusan tiltakozott az ellen, hogy az Ember Istenné emelje önmagát, kitorjón az „emberi szabadság nevében [...] bűn és büntudat bilincseiből” (Török Endre: *Orosz irodalom a XIX. században* 166.). Esméiben a közeljövő riasztó ellentmondásainak meglátása egyesült konzervatív, szlavofil indíttatással. Ebből következik, hogy elmossa a határokat a polgári habzsolás, az Übermensch-szemlélet (Raskolnyikov Nietzsche előfutárja!), illetve a narodnyikok forradalmi racionalizmusa között. Mindezeket mélyen ellentétesnek tartja a keresztény erkölcs-tannal, s a hagyományos orosz lelkeséggel, amelyben szerinte – a nyugatival ellentétben – a testvériség, az önkorlátozó közösségi érzés uralkodott.

A lélek különféle képességei, rétegei autonómmá válva egyes hősökben önállósulnak, hogy a modern lázadás más-más arcát mutassák meg. Raskolnyikov, Verhovenskij (*Ördögök*), Ivan Karamazov stb. tiszta észlények, az istenhit és az etikai tilalomfák *elméleti* lerombolását tartják fő hivatásuknak. Tanításaik eredményét, *kézzelfogható* kiegészítését az olyan ösztön-emberek hozzák létre, mint Szvidrigaljov (*Bűn és bűnhődés*), Szmergyakov (*Karamazov testvérek*), esetleg Rogozsin (*A félkegyelmű*). Ők törnek gátlástalan mohósággal pénzre vagy szerelmi kéjre, erőszakosságtól, sőt gyilkosságtól sem riadva vissza. Ez utóbbi változatban (bár olykor az előbbiben szintén) nyíltan kiütköznek a lelki eltorzulások.

Barnabás – kezdetleges formában – egyszerre „felbujtó” és „felbujtott”. Egyesíti jellemében Ivan Karamazov és Szmergyakov típusát, vérszomjas tettlegessége, bujasága mellett bizonyos gondolati háttérrel, mondhatni elméleti igazolást is ad ösztönéletének. Patologikus vonásai, látomásokba, révületekbe merülése egyébként is igen közel hozzák őt a dosztojevskiji világhoz. Mindez nem véletlen egyezés! A népies – nemzeti irány, amellyel Kemény sokban rokonult, ugyanúgy egy meghittebb, ősbibb életforma emlékét-ábrándját hordozza magában, mint az orosz mester. A materializmust és a forradalmi mozgalmakat Kemény meg Dosztojevskij egyaránt elítélte, a krisztusi erkölcsiséget pedig nagyra becsülte. Mindkettőjük híjával volt a lelki egyensúlynak. Lelki összeomlások után, vagy azok közepette jutottak el az alkotáshoz, a személyiség irracionális területei figuráikban erős hangsúlyt kaptak.

Természetesen nem tagadhatjuk számottevő különbségeket sem Kemény liberális, nem a kapitalizmust, csupán annak sivár anyagiasságát támadja, azt is főként a közvetlen nemzeti célkitűzések, etikai szükségletek szemszögéből. Dosztojevskij megveti a liberálisokat, mert rendkívül mélyen éli át a pénzimádat és a burzsoá egyéniségkultusz okozta elembertelenedést. E nagy géniusz nem volt mentes a szlavofilek misztikus, önkényuralmat dicsőítő Európa-ellenességétől, tehát olyan felfogástól, melyben világért sem osztozott volna Montesquieu-n és az angol alkotmányon felnőtt, racionalista-gyakorlati Kemény. Ám a szláv messianizmus

²⁰ SÖTÉR: *Nemzet* 565.

puszta járulék. Dosztojevszkij elsősorban a XX. század nagy erkölcsi, életformabeli válságait érezte meg, a magyar író világméretű hiányzott. (Elbeszélőművészet szempontjából számottevő különbség mutatkozik kettőjük motiválása között: Kemény a szigorú kauzalitás híve, Dosztojevszkijnél gyakoriak a meglepő lelki fordulatok, átcsapások.)

Annak, hogy Kemény Zsigmond a készülődő krízist kevésbé érzékelt, több következménye is van. Egyfelől aránylag ritka a Barnabással egyívású típus költőnk munkásságában. Másfelől a kor diktálta mondanivaló, a szélsőséges, erkölcsileg barbár individualizmus elítélése nem jut meggyőzően érvényre e történetben. Barnabás pályája sokhelyt másfajta eszmeiséget tükröz, s mint láthattuk, nem idegenek tőle a romantika avulni kezdő konvenciói sem. Ez a szereplő jelentős részletértékek ellenére is egészében inkább Byron és Hugó világképébe, stílustörekvéseibe illik, mint Dosztojevszkijébe. Az orosz klasszikussal való párhuzam végül hozzásegít ahhoz, hogy a gondolati háttérrel határozottabban megvonjuk, a lehetőségek között döntsünk, rangsoroljunk. Barnabás alakja nem jöhetett volna létre, ha írónk nem veti el a polgári egyéniségkultusz, erkölcsi anyagelvűség és ateizmus áramlatait. Nem kétséges, hogy következetes forradalomellenessége értelmében a radikális népmozgalmakat az előbbiekkal közös nevezőre hozta: Dosztojevszkij módjára hangsúlyozta bennük is a kereszténységtől való elfordulást, pusztá anyagi bőségre való törekvést, terrorizmust.

Legkevésbé lehetett része a genezisben Kemény nacionalizmust illető aggodalmainak. Másként alakult a helyzet a negyvenes évek második felében, a *Gyulai Pál* formálása idején, a muderris-figurák, élükön Gergely diákkal (aki több szempontból elődje Barnabásnak), csakugyan a plebejus megmozdulások, nagyhatalmi és nemzetiségi tendenciák okozta lidércnyomást tükrözték. A krími háborúban megvert cárizmus azonban egyelőre nem nyugtalanította írónkat. Nem keltettek benne rémlátásokat — ezt publicisztikája is tanúsítja — az egykorú nemzetiségi követelések sem.

Barnabás meg Elemér képsora kevésbé történeti, harsányabb színeivel, fordulataival, meglepetéseivel, feltáruló lelki alvilágával elűt a hatalmas XVI. századi panoráma egészétől. E romantikus példázatot az elbeszélő mégis igyekezett a kettős királyság korához kötni. A diák szörnyű eltorzultságát jó érzékkel kapcsolta a Mátyás utáni feudális anarchiához, a feltörő új arisztokrácia eszeveszett farsangjához. A káosz szülte a Barnabásokat, a megosztott ország s a török roham segíti nyeregbe őket.

4. Elemér és Barnabás: a lélektani indoklás határai

Nagyvonalú az elgondolás, megvalósításában helyenként már feltűnő zökkenőket észlelhetünk. Nem igen értjük Elemért: tiszta ésszel „éles figyelőtehetséggel bírván” miért oltalmaz egy veszélyes félőrültet, miképp vállalkozhat annak átnevelésére, mikor szinte büntetlenül veszni hagyhatná a pesti polgárok támadásakor. Kemény nagy gonddal, szinte kínosan gyűjtögeti a Komjáti Elemér ajkára adott békéltető motívumokat az V. fejezet (I. rész) során: „Barnabás fél ésszel egész tulajdonítás [= beszámítás] alá nem jöhet”; „gyöngédnek kellett volna lennem Barnabás iránt nagynénjeért”. Mi haszna? A következő fejezet lezárásában már ilyen elbeszélői közléssel találkozunk: „Elemér most érzé először, hogy sokkal kevésbé hőbortos, mint megromlott emberrel van dolga.” Kész is elhatározása: ha békítő föllépése sikertelen marad, „inkább kész leend a legszélsőbb végletekre is”, mintsem társát szabadon tombolni hagyja. Eleddig inkább Barnabás szörnyeteg voltának tanújeleit látta, azzal, hogy milyen engesztelhetetlen szerelmi vetélytársa lehet még, közös útjuk alatt kell tisztába jönnie. A diák abban a tévhitben él, hogy sorstársak, mert a lantost szintén a lányukat féltő Deák-testvérek küldték el a háztól. E titok ellenkezője vajmi könnyen kipattanhat, s ezért Buda elfoglalása napján már Elemér is elítéli saját eddigi eljárását: „[...] nem kellett volna naponként szorosabbra fűznie oly egybeköttetést, melynek egyik főindoka hamis feltevésre épült”.

A fiatalember Keménytől többször is említett könnyelműsége tehát abban nyilatkozik meg elsősorban, hogy eltüri, sőt megnöveszti a hamis látszatot. E ponton mélyebb párhuzamot láthatunk *A rajongók* Laczkó Istvánjával. Csakhogy e motívum ezúttal a mű egészére nézve határozottan káros. Általa Barnabás veszít példázatszerű, világnézeti veszélyt szimbolizáló jellegéből, ám kettejük átmeneti szövetsége így sem vált hihetővé: azt Elemér erős eszményitettsége, Dóra iránti szerelme eleve valószínűtlenné tette. Elemér jellemében nincs hasadás, pedig csak egy másik énjéből feltörő anyagiasság, erőszakos törtétes magyarázhatta volna meg, miért nyújt kezét — valaminő hátsó gondolattal — elvadult útítársának!

Kemény életművének igen jellemző vonása aprólékos gondossága, amely a másodlagos történések indoklására is kiterjed. Gyakran pusztán azért mozgat egy-egy epizódfigurát, hogy a motivációt teljesen meggyőzővé tegye. Könnyű ezt bizonyítani a török rabságból szabadult, öreg lantos példáján. Az ő föllépése nélkül aligha tartóztatná le a városi tanács Elemért társaival együtt, még inkább szükség van szerepeltetésére avégből, hogy a félrevonultságban élő Deák-család ismét bekapcsolódhassék a főcselekménybe. Ez „apró, sovány és görbedt alak” hozza meg a hírt Dórának Elemér meg Barnabás fogságba eséséről, megadva a végső lökést Dani bácsi Budára utazásához.

Mármint a kompozíciós aggályossággal nagyonis ellenkezik Elemér meg a diák egymáshoz való viszonyának külsődleges, lélektanilag erőszakolt rajza. Az alapozás nem elég szilárd, ám a ráépült falakat pillérek és gyámkövek túlon túl is megtámasztják — efféle építészeti hasonlat juthat eszünkbe más Kemény-művek láttán is. Az analógia mindkét felének igazolására bőségesen kínálkoznak példák. Nézzük a *Gyulai Pált*: bele tudjuk-e élni magunkat Eleonóra Senno iránti misztikus hitvesi ragaszkodásába, vagy a főhősnek Zsigmond fejedelemhez való kötődésébe? Szertelen hóbortok ezek, de jó adag fellengzősség vegyül Kassai Elemérnek nagybátyja melletti kitartásába is *A rajongók* lapjain. A főhősök alapvető vonzalmainak megkomponálásában leghibátlanabb *A özvegy és leánya*, noha Kemény Zsigmond-i mércével mérve Mikes János lemondását szerelméről csupán gyengén indokoltan nevezhetjük.²¹ Továbbmennünk szükségtelen.

5. Meseszálak, idősikok, elbeszélői magatartás

A Zord idő szerkezete igen rokon *A rajongókéval* abban, hogy mindkettőben több párhuzamos meseszál vezet egymás mellett a szerző. Elemér és Barnabás végzetesen összefonódott sorsa adja a cselekmény törzsét, ám mellékággként ott van a Deák-család meg Dorka története és külön kiágazásnak kell tekintenünk az országos politika krónikáját. Főszál és mellékvonal az első rész során alig válik el egymástól. A két ifjú ugyan elhagyja a Deákok várát, de az otthonmaradottak minden akciója velük kapcsolatos, történelemformáló személyek pedig e regényszakasz során nem lépnek még föl. Jóval összetettebb a második rész, ebben összpontosulnak a nagypolitikai döntések. Az első négy, majd az utolsó két fejezetből Barnabás meg Elemér kimarad, nevük sem hangzik el, s a regény színpadát teljesen betölti az öt fontos történelmi szereplő: Izabella, Werbőczy, Martinuzzi, Frangepán, Orbán és Turgovics. Széthullásról, az egyensúly megbomlásáról tanúskodnék mindez? Egyáltalán nem, s eddig igazat kell adnunk a *Nemzet és haladás*, idevágó megállapításának: „Izabella királyné és környezete ugyanis nem a cselekmény révén kerül összeköttetésbe Elemér és Barnabás sorsával, hanem az ország közös sorsa révén, melyben ők valamennyien osztoznak.”²² A „fent és lent” táborát ezenkívül olyan, mindkettőben otthonos alakok kötik össze, mint Turgovics bíró vagy Werbőczy.

²¹ NAGY Miklós: Kemény Zsigmond. Bp. 1972. 48., 143., 167.

²² SÓTÉR: Nemzet 568.

Filmszerűen gyors váltakozások jellemzik a befejező részt: kezdetben Izabella meg Fráter György viszályának vagyunk tanúi, a 3–4. kapitulum az Elemér–Barnabás szálé, az 5–6.-ban Deákékhoz kalauzol az író, hogy a 7–8.-ban a főszereplők végzete teljesedjék be. A még életben maradt néhány alakról, Deák Istvánról, illetőleg Izabella és Dóráról a zárófejezetek tudósítanak. Nemcsak külsőségek mutatnak ezúttal szétdarabolt, mozaikszerű szerkesztésre, valójában is ezzel van dolgunk. Nincs már meg a közös történelmi gravitáció a mű különféle rétegeiben élők számára: Werbőczy s társai a török uralmat szeretnék elviselhetőbbé tenni, míg az erdélyi udvarban levőket az ország újraegyesítésének dilemmája foglalkoztatja. Elnyújtottnak, fölöslegesnek érezhetjük Deákék meg Óvári harcának leírását. Az itteni kicsinyes, meddő léggöről már az első rész nyomán is épp eleget tud az olvasó.

Kedvezőbb a kép a *Zord idő* struktúrájáról, ha azt vizsgáljuk, mennyiben jött létre egység az idősíkoknak a megszokottnál gyakoribb fölcserélése ellenére. Mert a regény nem pusztán 1541 júniusától októberig halad, hanem sok a visszapillantás benne az utolsó évtizedekre, s időnként előretekintés is történik. Kemény bőven visszalapoz Barnabás családjának krónikájába, a technika változatosságát a közlések szubjektivitásának eltérő foka és hangneme biztosítja. Barnabás katasztrófájának lépcsőfokait mutatja a közelmúlt felidézése, míg az ország-tanácsosok szétszórt visszaemlékezései a nemzeti katasztrófa előzményeit villantják föl. Buda ostromáról éppúgy hallunk, mint Werbőczy sztambuli követségeiről, a váradi békéről, élénk sodródik a hajdani köznemesi párt egy kiöregedett kortese, lantos éneklí meg Ulászlót és Lajos királyt, Martinuzzi tart lelkiismeretvizsgálatot Török Bálint elvesztése láttán. Széles az előrejelzések skálája is: történetbölcseleti hangütés jellemzi Frangepán intelmeit, felhangzik az elbeszélő sóhaja Deákék levelének elindulása láttán: „Mire elérkezik, Budavárában sokat nem talál úgy, ahogy kellene.”

Amit eddig elmondtunk az idővel való bánásról, az általánosan jellemző a múlt századi formanyelvre. Egyaránt előfordul romantikusoknál meg realistáknál. Egyértelműbben a romantikus örökség körébe vág az a fogás, amit végső leleplezésnek nevezhetünk. Benne az eddigtől egészen eltérő megvilágításba kerülnek a korábbi mozzanatok. Két főváltozata van: elsőben a titok nyitjára pusztán a regényalakoknak kell rájönniök, mivel az olvasó beavatottnak számít, másodikban (ez a telivérebber romantikus, esetleg ponyvaszerű is) a fátyol föllebbentése mindenkinek szól.²³ Ez utóbbira bukkanunk a *Gyulai Pálban* (V. rész, 7. fejezet), ahol Eleonórának Tiefenbach grófnéva és Alfonso szövetségesévé átalakulását deríti föl az elbeszélő. E megoldás azonban egyedülálló marad nála, már *A szív örvényeiben* is auktorális közlés számol be Agatha rejtélyes előéletéről, csak szerelmesének kell várnia az utolsó lapokig az asszony önvallomására. Két nagy történelmi regényében igazában nincs titokmotívum, s a *Zord idő* esetében szintén csupán megszoritással beszélhetünk efféléiről. Barnabás születési, neveltetési körülményei nem egészen tisztázottak, róluk maga a szerző így nyilatkozik: „Nem lesz tehát felesleges olvasóimnak [. . .] múltjából annyit közölni [. . .] amennyit Dorka nem titkolt el.” A kezdeteken hangzik el ez, s Dorka majd a harmadik rész derekán önti ki szívé a Deák testvéreknek, ámde a kettő között a „végső leleplezés” sok eleme összegyűlik a diák töredékes visszaemlékezései nyomán.

A felfüggesztett előzmények romantikus hagyományát tehát mértéktartóan őrizte meg Kemény Zsigmond. Másfelől a rejtélyek kibontását nem bízta rá a szerzői mindentudásra. Nem ábrázolt nagy látószögből, kívülről, hanem szereplő személyei álláspontjáról kisebb szelvényrel meglegedve, fokozatosan tágitva a szemhatárt. A fokozatokat egy lélektani folyamat ritmusa diktálta, érezhettük is ennek sodrását a minél gátlástalanabb önvallomás felé. Az alkotói beleélésből származó önkorlátozás persze nem az egyetlen összetevője a regény

²³ NAGY Miklós: Jókai. Bp. 1968. 337–39. A „titok” motívumról Dickensnél: V. SKLOV-SZKIJ: A széppróza. Bp. 1963. 309–31.

világának. Mellette él értekező, sőt kalauzoló hajlama, amely a mai (1861-es) állapotokra történő helyrajzi utalásokkal világítja meg a régmúltat. Mindez a részletekben olykor megtöri az olvasó illúzióját, rádöbentti, hogy az önfeledtnak látszó múltidézés bizony verejtékes forrástanulmányok gyümölcse. Kemény épít, konstruál, mér, ítélkezik. Azt, hogy a múlt látomása meg is rohanhatja a költőt, gyakran nem érezzük munkáiban. A ragyogó kivételek közt is élen áll a *Zord idő* kezdete, a Doboka megyei várakról írt prózai költemény!

6. Gyorsmérleg

Följegyezték az öregedő Gárdonyiról, hogy történelmi regényeit így osztályozgatta: ez a legszebb, emez a legjobb, amazt a legjobban szeretem. Kemény aligha nevezhette volna joggal legszebb vagy legjobb alkotásának a *Zord időt*. Látomása a nemzeti történelemről ezúttal legátfogóbb, ám jobban is hajlik e művében történelmi személyiségek szubjektív, indokolatlanul eszményítő ábrázolására, mint erdélyi dilógiájában. Másik két nagyregénye meggyőzőbb a motiválásban, mentesebb a széttöredezettségtől, mint a *Zord idő*. Másfelől tagadhatatlan, hogy a közeljövő, sőt a XX. század fontos írói törekvéseit e munkájával készítette elő leginkább. Itt szakadt el leghatározottabban a scotti példától, hogy a lélekboncoló történetírás időtlen vonulatához, a Tacitusok, Saint Simon-ok, Macaulay-k hegyláncához közel kerüljön. Előlegezte részben Dosztojevszkijt, részben az esszéregényt. Jellemtana a tévedő vagy naivul délibábkergető államférfiakról továbbá Barnabásról meggyőzően tanúsítja ezt. A *Gyulai Pál* nyelvében, elbeszélői módszereiben sokhelyt erősen előrevetítette az avantgardot, egészében mégis a *Zord időben* hangzik el a legmodernebb üzenet a jövőnek. Ezen az üzenetmondó dadogása sem változtathat.